

МБОУ Тырасинская СОШ имени МНТурнина

Ыстатыйа
“Олонхо үтүө оҕото”

Ааптар:
Огонёрова Розалия Дмитриевна
үрдүк категориялаах иитээччитэ

Ыстатыйа “Олонхо үтүө оҕото”

Ааптар:

Огонёрова Розалия Дмитриевна
«Тыараһа “Сардаана” оҕо саадын
үрдүк категориялаах иитээччитэ

Аннотация: Олонхо педагогиката Ийэ тылы, төрүт өйү-санааны, үгэстэри сайыннаарга, сиэрдээх-майгыны иитэргэ бигэ тирэх буолар. Бу ыстатыйа олонхоҕо кэпсэнэр саха дьонун үтүө сиэригэр-майгытыгар олохуран, оҕоҕо төрүт үтүө үгэстэри билиһиннэрэн, кыра оҕоҕо сөптөөх олонхо оонньууларын күннээби олоххо киллэриигэ туһайыллан тэриллэр. Кыра саастаах оҕо оонньуу сылдьан, ис айылҕата аһыллан, дьоһура сайдар, сатабыла үөскүүр, тобуллаҕас толкуйданар, үчүгэй-куһаҕан өрүттэри сыаналыыр, анааран кэтээн көрөр. Тулалыыр айылҕатын, эйгэтин убаастыыр сиэрдээх киһи буола улаатарыгар олук ууруллар.

Ыстатыйа сүрүн тыллара: олонхо эйгэтэ.олонхо алыптаах тыла,олонхо мындырыгар уһуйуу, бодоруһуу, олонхо ис хоһоонунан оонньуулар, уус-уран хомоҕой тыллаах, сахалыы сиэрдээх түмсүүлээх буолуу.

Актуальноһа: Омугу төрөөбүт тыла, өйө-санаата, итэҕэлэ, култуурата, ол эбэтэр удьуор тыына омук онорор. Онон, оҕону удьуор тыыныгар, сахалыы тыынна уһуйарга төрөөбүт тылынан ийэ өйүн уһугуннаран, сахалыы санаатын сатаан сайа этэр-сангарар гына үөрэтэр-быһаарар суолталаах. Оҕо бэйэтин төрөөбүт төрүт тылын, итэҕэлин, култууратын кутугар-сүрүгэр ингэринэн, өй-санаа, сиэр-майгы өттүнэн олох үрдүкү сыаннастарыгар тиэрдэргэ бу үлэ кыах биэрэр. Онон бу үлэ темата актуальнай.

Сыала: Олонхо оонньуутун нөнгүө кыра саастаах оҕолору сиэрдээх майгыга иитии.

Соруктара:

1. Олонхону үөрэтии араас ньымаларын көрдөөһүн, үөрэтии;
2. Олонхо оонньууларын үөрэтии, айыы;
3. Үлэ былаанын оноруу;
4. Сөптөөх усулуобуйаны – эйгэни тэрийии;
5. Төрөппүтү үөрэхтээһин, ыытыллар үлэҕэ кытыннарыы;
6. Сиэрдээх буолуу үгэстэригэр үөрэтии-такайыы.

Олонхо үтүө оҕото

Үүнэр көлүөнэни олонхо мындырыгар уһуйуу төрөппүттэр уонна иитээччилэр ытык испит буолар. Саха тылын билигин салгыы сайдар, байар, бөбөргүүр суола – саха оҕотун кутун сүрүн эргитэн, өркөн өйдөөх, уус- уран хомоҕой тыллаах, сахалыы сиэрдээх буоларга бастакы олуоктары ууран иитэр – үөрэтэр үлэни саҕалааһын буолар. Саха ыччата оҕо эрдэҕиттэн төрөөбүт буоруттан силистэнэн – мутуктанан иитилиннэбинэ чахчы бааччы этигэр – хааныгар ингэриннэбинэ, амарах сүрэбин, мындыр өйүн уран тарбаҕын утумнаатаҕына эрэ саха омук, омук быһыытынан сайдыаҕа. Оччоҕо эрэ дьалхааннаах үйэҕэ төрөөбүт төрүт тылбыт тыыннаах хаалар, тупсар, күүһүрэр кыахтаах.

Олонхону кыра оҕоҕо тиэрдии үгүс сыраны, ураты сыһыаны эрэйэр. Ол иһин дьарыктары оонньуу быһыытынан тэрийдэххэ оҕо ордук ылынар. Иитээччи, оҕоҕо тириэрдэр бары сатабылы туһанан, айымньылаахтык үлэлээтэбинэ оҕо олонхо эйгэтигэр түргэнник киирэр. Сыыйа кини истэр дьоһура сайдар. Этии, кэпсээн ис хоһоонугар киирэн, өйдүүр кыаҕа күүһүрэр.

Сарсыарда аайы уһуяаммар ыксаан кырачаан иитиллээччилэрбин көрсө тиэтэйэбин. Оҕолорбунуун аанна “Аламай манан күнүнэн” диэн эбэрдэлэһэн күммүтүн саҕалыыбыт. Үтэс буолбут сарсыардаангы хамсаныларбытын олонхо тылларынан сангаран эппитин-хааммытын эрчийэбит. «Иннэ кэннэ биллибэт киэн куйаар ортотугар биир кыракый таас оҕото төкүнүйэ-бөкүнүйэ сылдыбыта үһү. Ол таас үрдүк айыылар ыйаахтарынан сараадыа үллэн билинги киэбигэр диэри улаатан сир шаара буолбут. Ол

сири ойбоолоон тахсар уоттаах күн сылыппыт”. Сарсыардаангы аһылыкка «Аһабыккыт амтаннаах буоллун, сизбиккит сэниэ биэрдин» диэн алгыһынан оҕолорбун аһатабын. Дьэ, ол кэнниттэн тото-хана аһыбыт. Дьарыкпытыгар сынньана таарыйа Үрүн уоланы «Алта харыс дараҕар сарыннаах, биэс харыс биэкэйэр биилээх, буут этэ буһан, хол этэ хойдон» диэн саһара – саһара онортордохпуна, кини курдук сананан хамсаналлар. Түмүгэр тыл күүһүн истэригэр ылыналлар, саһара инэрэ үөрэнэллэр.

Олонхо иитэр-үөрэтэр өрүтэ киэн. Оҕо саас кэрдиис кэмнэринэн олонхо сүрүн көрүүлэрин, ытык өйдөбүллэрин, төрүт өйдөбүллэрин билсэр. Биһиги уһуйаан иитээччилэрэ бу билиини үүнэр ыччакка биэрэргэ бары кыһаллабыт. Төрөөбүт норуотун үтүө үгэһигэр, төрүт дьарыгар, уйулҕатыгар тирэҕирэр сатабыллаах, киһилии киһи улаатан тахсарыгар сахалы тыыннаах оонньуурдар көмө тирэх буолаллар.

Олонхо ис хоһоонунан оонньуулар

Сиэрдээх буолууга манньк үлэлэри ытыарым көдүүстээх курдук саныбын. Олонхо сыахайдарынан оруоллаах оонньууну туһанабын. Холобур: Орто дойду айылҕатын, дьонун-сэргэтин, олоһун, дьиэтин- уотун, туттар малын- салын, сүөһүтүн аһын, таһаһын- сабын билиһиннэрэбин. Манна туттуллар оонньуурдары төрөппүттэр сылтан сыл аайы онорон аҕалан көмө буолаллар. Бу оонньуурдары тутан-хабан оонньоотохторуна, түргэнник тылы ылыналлар, билэллэр. Оҕо бэрээдэгэр өс хоһооннору, олонхо олуктарын туттабын. «Кыһырыбыккын кырай халлаан кырсыгар кыйдаа», “Этиһии этиннин, эйэ туругурдун, охсуһуу уурайдын, олох көннүн” диэн эттэххэ тохтоон чуумпура түһэллэр. Тылы-өһү сайыннарыыга олонхо олук тылларын тоҕоостоох кэмнэргэ туттан оҕолорго үөрэтэбин. Холобура «Аламай манан күнүнэн», “кырай манан халлаан”, “күн уотун күрүлэс күүһэ”, “сирилэс силлиэ, тыйыс тыал”, “Кырдал хонууга, кылыһа оонньоон”, “адаархай лабаалаах тиит мастар”, “хамныы - имнии турар хатын мастар” у.д.а.

Бу оонньуу оҕо билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн сайыннараҕа көмө буолар. Бөлөбүнэн үлэбэ туһаннааха, оҕолор бодоруһар, түмсүүлээх буолар кыахтарын үрдэтэр. Оонньуу оҕо бэйэни салайынар уонна айар сатабылларын сайыннараҕа кыахтаах.

Ол курдук, 3-гэр диэри саастаах кырачааннар олонхо сыахайын ойуутун көрөн Айыы бухатыырын, кыһын, уолун, ийэтин, аҕатын кылгас аатын билэ – араара үөрэнэллэр, олонхоҕо сыһыаннаах тылы истэ, өйдүү, саһара улааталлар. Ол олонхону истэргэ бастакы үөрүйэхтэрин инэрэр.

Улахан уонна бэлэмнэнии бөлөхтөргө **“Олонхо ис хоһоонунан сыахай”** оонньуу тэрийэн ытабын. Манна орто дойду айылҕатын олонхо уус – уран тылынан төһө өйдөөбүттэрин, ылыммыттарын ойуулаан дьүһүннээн кэпсии үөрэнэллэр. Оонньуу кэмигэр орто дойду айылҕатын манньк тиэмэлэринэн дьүһүйүүнү билсэллэр:

- Орто дойду айылҕата;
- Ыһыах иһиттэрэ;
- Орто дойду дьонун таһаһа – саба;
- Бухатыыр дьиэтэ- уота;
- Орто дойду дьоно – сэргэтэ.

Оҕолор сүрдээхтик сөбүлээн дьарыктаналлар. Оонньуу кэмигэр манньк олонхо олуктарын туттабын:

- Күннэтэ күөрэйэр
- Күндү манан күн;
- Ый уотун ыһыллар чабыла;
- Манан былыттар
- Хамныы-имнии турар хатын мастар;
- Тэлибирэс-илибирэс сэбирдэхтээх тэтин мастар;
- Адаархай лабаалаах тиит мас;
- Аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дойду.

Оҕо улаатан барыытыгар 3-6 сааһыгар диэри олонхо тылын истэ, Айыы уонна абааһы бухатыырдарын, дьонун – сэргэтин араара үөрэнэр. Айыы дьоно сырдыгы тарҕаталлар,

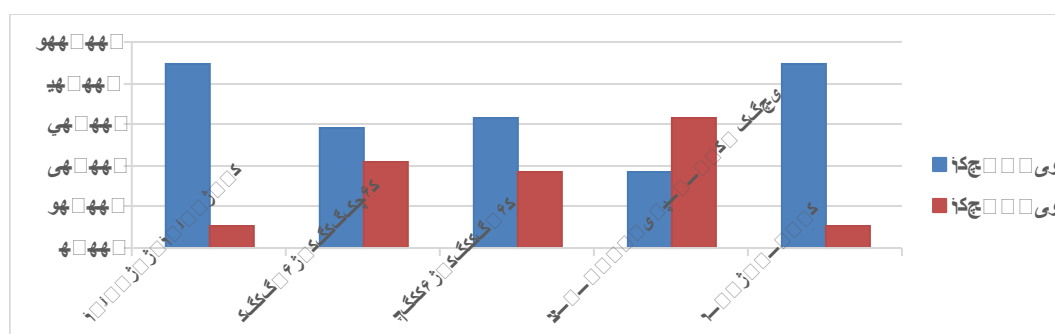
абааны өттө харананы, куһаҕаны батыһаллар диэн өйдөбүлү сыыйа быһааран бараллар, сорох олугу санара үөрэнэллэр. Төһөнөн эрдэ уонна элбэхтик истэллэр да, соччонон үтүктэ сатыыр, толорор бабалара улаатар. Дьарыктар оонньуу көрүнүнэн ытыллар буоланнар, оҕо тылы – өһү, хамсаныыны кытта табыгастаахтык дьүөрэлээн ылынар. Олонхо эйгэтин тэрийиигэ кырдыаҕастар сүбэлэрин кытта дуоҕабардаһан үлэлиир олус туһалаах. Сыл аайы былаан быһыытынан ыйдарынан көрөн кэлэннэр Идэһэ бырааһынньыгын, Олонхо дьоро киэһэтин, Байанай ыйын, Танха киэһэтин, саха туттар малын- салын, аһын үөлүн билиһиннэрэллэр, сиэри- туому толороллор, ыһыах ыһыытын тэрийсэллэр. Оҕолор сүрдээбин астыналлар, үөрэллэр-көтөллөр, кэтэһэллэр. Оҕолор олонхону ааба сыанаба тахсан, дьон иннигэр кыбыстыбакка санара- инэрэ тутта-хапта, толоро үөрэнэллэр. Араас таһымнаах куонкурстарга ситиһиилээхтик кытталлар.

Кэтээн көрүү түмүгэ

Бу оонньуулар оҕо өбүгэтин үтүө үгэһин, сиэрин-туомун ингэринэригэр, сайдам санаалаах, сахалыы куттаах киһи буола улаатарыгар олук уураллар; билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн сайыннараарга көмө буолаллар. Бөлөбүнэн үлэбэ туһанан, оҕолор бодоруһар, түмсүүлээх буолуулар үрдээбитэ көстөр. Үөрэх дьыла сабаланыыта, бүтүүтэ кэтээн көрүүнү ыппыһыт. Үс сыл устата барбыт кэтээн көрүү түмүгэ маннык:

Күнэ-дьыла	Бөлөх	Таһыма		
		Намыһах	Орто	Үрдүк
2022 сыл күһүн	Орто бөлөх	0%	65%	35%
2023 сыл саас	Орто бөлөх	0%	45%	55%
2023 сыл күһүн	Кыра уонна орто бөлөх	0%	100%	0%
2024 сыл саас	Кыра уонна орто бөлөх	0%	58%	42%
2024 сыл күһүн	Улахан уонна бэлэмнэнии бөлөх	10%	72%	18%
2025 сыл саас	Улахан уонна бэлэмнэнии бөлөх	9%	37%	54%

Ытыллыбыт анкета түмүгэ

Бу кэтээн көрүү түмүгүнэн көрдөххө, оҕо барыта олонхо өйдөбүлүн ылбыт, олонхону сэнээрэр, үөрэппит олонхотун геройдарын билэр. Мантан олонхо тыыннаах эйгэтэ уһуяанна баара көстөр.

Оҕолор олонхону ааҕа сыанаҕа тахсан, дьон иннигэр кыбыстыбакка сангара-инэрэ тутта-хапта, толоро үөрэннилэр. Араас таһымнаах куонкурустарга ситиһиилээхтик кытыннылар.

Түмүк

Олонхону үөрэтиини араас ньыма көмөтүнэн үөрэтэн көрөн баран, манньк түмүккэ кэлиим. Биһиги өбүгэлэрбит төһө да суруга – бичигэ суох буоллаллар, түн былыргыттан уостан – уоска түһэрэн, тэнитэн, сайыннаран, харыстаан ильдэ кэлбит олонхолорун үйэтитэн үөрэтэр буоллахпытына:

1. Оҕо киһилии сиэргэ – майгыга иитиллэр.
2. Өркөн өйгө, үтүө идэҕэ уһуйулар.
3. Айылҕаҕа сылдыһы сиэрин- туомун инэринэр.
4. Уус- уран хомоҕой тыллаах, сайдам санаалаах, сахалыы куттаах киһи буола улаатар.

Бу үлэбит салгыы оскуолаҕа сайдар. Кэнчээри ыччаппыт кэскилэ түстэнэр. Тыл ууһун кылаан чыпчаала- олонхо. Ийэ тыл Күндэ эппитини “быстар -ойдор күннэ быһаһал- абырал буолар, өлөр- сүтэр күннэ өрөһүлтэ буолар”.

Биһиэхэ төһүү күүс, көмө, сүбэ буолар педагогической наука кандидата, Саха Өрөспүүбүлүкэтин үтүөлээх учуутала, «Саха-Азия оҕолоро» фонд стипендията, Н. В. Черскэй мэтээл уонна «Гражданской килбиэн» бэлиэ хаһаайына, Уччуоталлар учуоталлара, Таатта улуһун, Тыараһа нэһилиэтин бочуоттаах олохтооҕо Чехордуна Екатерина Петровна. Кини өтө көрөн үөрэппит үөрэҕэ баччаанна диэри сырдык сулус буолан, иитиигэ-үөрэтиигэ, саха омук быһыытынан билиниитигэр, мань таһынан, бу үөрэҕинэн оҕо-аймаҕы сахалыы сиэргэ-туомна, бэйэ тылын кэрэтин билиигэ-көрүүгэ, дьон иннигэр тахсан санарарга-инэрэргэ, үтүөнү-кэрэни сэргииргэ, үтүө санааҕа, бэйэ-бэйэҕэ эйэлээх буолууга, өйү-санааны сайыннарыыга, биир сомоҕо буолууга сирдиир.

Туһаныллыбыт литература:

1. Васильев П. К., Охлопков М. К. Сахалыыоонньуулар: Детсад иитээччилэригэр уонна учуоталларга аналлаах пособие. Дьокуускай: Якутполиграфиздат, 1992.- 80с.
2. Олонходойдута – Земля олонхо: [хомуйан онордо Е. П. Чехордуна; тылбаастаата М. К. Попова; Н. Е. Ябловская ойуулар]. – Дьокуускай: Бичик, 2006с. Тиражкаэбии көннөрөн таһаарыы. – 64с.
3. Олонхо тыла-өһө: Кыра саастаах оскуола оҕолоругар. /Хомуйан онордо Е. П. Чехордуна. И. И. Попов, В. Ф. Ноевай ойуулар. – Дьокуускай: Бичик, 1999. - 96с.
4. Олонхо в игровой деятельности детей / [сост.: Ю. В. Андросова, Н. П. Александрова].-Якутск: Бичик, 2013.- 64с. – (Педагогика олонхо).
5. Олонхо дойдутун оонньуурдара: төрөппүттэргэ, иитээччилэргэ аналлаах хомурунньук/[хомуйан онордулар: М. П. Аммосова, Е. К. Охотина, И. М. Тихонова]. – Ытык Күөл: «Таатта» хаһыат редакцията, 2017. – 40с.
6. Слепцова Э. В. Олонхо эйгэтэ: Орто дойду. Үөһээ дойду. Аллараа дойду: Уһуяаниитээччигэр көмө.-Дьокуускай: Саха гос-тын изд-та, 2009.- 16с.

Сыһарыылар

Бу оонньуу оҕо билэр-көрөр баҕатын, тылын-өһүн сайыннарарга көмө буолуон сөп. Бөлөбүнэн үлэбэ туһаннахха, оҕолор бодоруһар, түмсүүлээх буолар кыахтарын үрдэтиэххэ сөп. Оонньуу оҕо бэйэни салайынар уонна айар сатабылларын сайыннарар кыахтаах.

Оонньуу аата: «Олонхо ис хоһоонунан сыахай» остуол оонньуута

Анала: 5-6 саастаах оҕолорго.

Сыала: Оҕо олонхо алыптаах тылын сыахайынан оонньуу нөнүө салбыы инэри, олонхо дьоруойдарын ааттарын, аналларын кытта салгыы билсигии, быраабыланы тутуһан оонньуурун ситигии, оҕо бэрээдэктээх, түмсүүлээх буоларыгар иитии.

Оонньуу ааптара: Огонерова Розалия Дмитриевна

Туттуллар тэрилэ: хордуонунан оҕоһуллубут олонхо дьоруойдарын сыахайа, бухатыыр ата, орто дойду хороҕор муостааҕа, сыспай сиэллээбэ, балаҕан, сэргэ, Аал-Луук мас, хатын, байҕал ойуута.

Оонньуу ис хоһооно:

- Бастагы көрүнэ: Оҕо сыахайдары хамсатан, куолаһын, сирэийин уларытан, олонхо дьоруойдарын мүччүргэннээх сырыыларын оонньотуохтаах.
- Иккис көрүнэ: Оҕо бэйэтэ сыахайыгар анаан танас айан уруһуйдуур-оһуордуур, кизгэтэр.
- Үһүс көрүнэ: Оҕо олонхо алыптаах тылын туттан бэйэтэ остуоруйа айан оонньуохтаах.

Оҕолор сыахайдарын илдьэ сылдьан олонхоттон быһа тардыылары өйтөн этэргэ түргэн баҕайытык ылыналлар эбит. Оҕо оонньуу сылдьан оонньуурун кытта кэпсэтэн, бэйэтин ис санаатын таһаарар. Бэйэ-бэйэти нкытта алтыһарга, түмсүүлээх буоларга үөрэнэр.

Оонньууга туттуллар олук тыллар:

- 1) Ойон-тахсар күннээх,
Охтон баранар мастаах,
Уолан бүтэр уулаах
Орто туруу дойду
Оҕоһуллубута эбитэ үһү. [с.8]
- 2) Абыс иилээх-саҕалаах,
Атааннаах-мөнгүөттөөх
Аан ийэдойдуларын
Хаба ортотугар,
Абыс салаалаах
Аар Кудук Мас
Үүммүт эбит. [с.49]
- 3). Тоҕус былас
Долгуйар уһун суһуохтаах,
Туналҕаннаах ньуурдаах
Туйаарыма Куо барахсан. [с.9]
- 4) Дьулусханнаах дьолуо манан халлаан
Дьураатыгар тура төрүөбүт
Дьулусхан субуйа сүүрүүк
Дьураа харааттаах
Дьулуруйар Ньургун Боотур обургу. [с.78]
- 5) Үүт-аас бэйэккэлээх,
Үс киис кыыл тириитэ өллүргэлээх
Үрдүк нуоҕай бэргэхэлээх,
Үрүн Аар Тойон диэн баар үһү. [с.12]
- 6) Тангаралаах халлааным
Тахсан эрэр күнүм

Туналџанын курдук
Туналџаннаах ньуурдаах,
Киирэн эрэр күнүм
Килбиэнин курдук
Килбиэннээх сирэйдээх,
Имин хаана оонньообут
Илбиэнэ көмүс иэдэстээх
Адьяна Сиэр Хотун. [с.13]

7) Сылларытта сытыйбыт
Сатамматах сырайдаах,
Сиикэй эт бэргэ буолбут
Солох курдук соботох харахтаах,
Соботох атахтааџа
Тобугуттан ыла икки салаа буолан
Тиэрэ-маары тирэммит атахтаах,
Соботох илиилээџэ
Тонолобуттан ыла икки салаа буолан
Туора-маары сабаабыт илиилээх Уот Уһутаакы. [с.258]

Олонхо ис хоһоонунан оонньоулар.

Оонньоу аата: «Өбүгэ тиэргэнэ»

Оонньоу анала: 5-7 саастаахтарга туһуланар

Сыала - соруга: Саха дьоно кыһынны олохторун-дьаһахтарын, туттар малларын-салларын билиһиннэри; тыл саппааһын байытыы.

Туттуллар тэрил: Остуол үрдүгэр саха омук олохторун-дьаһахтарын көрдөрөр мастан оһоһуллубут тиэргэн макета:

- Олбуор, хотон, ампаар, муус ампаара, сэргэ, мас эрбиир лаабыс;
- Кыбыы, күрүө-хаһаа, хотон, балбаах, сизэрдийэ, кэбиһиилээх от, атырдыах, тордуох.

Оонньоу ис хоһооно: Оџо сыарџалаах аты, оџуһу көлүйэ оонньоур. Өбүгэлэрбит олохторун-дьаһахтарын оонньоу сылдыан билсэр.

Оонньоу аата: «Ат сүүрдүүтэ»

Оонньоу анала: 3-7 саастаахтарга туһуланар

Сыала - соруга: өбүгэлэрбититтэн кэлбит сахалар биир курэхтэһиитин кытта билсигии.

Туттуллар тэрил: 20 х60 см уһуннаах сүүрэр суол, быһалаах мастан кыһыллан оһоһуллубут аттар.

Оонньоу ис хоһооно: Ыһтар киһи аттар ааттарын, дьүһүннэрин, сүүрдээччитин ыйытар. Аттар сүүрэр суолга киирдэхтэринэ хамаанда бэриллэр. Ким маһы түргэнник эрийэн, ата эрдэ биэтэккэ кэлбит - ол кыайар. Сүүрдэр оџо кэннинэн хаамыа суохтаах. Илиитинэн эрэ эрийэрэ көнүллэнэр.

Олонхо олук тыллара:

«Сыспай сизэллээхпин,
Түөрт төгүрүк туйахтаахпын,
Субуллар уһун кутуруктаахпын,
Илиститтэ уһун тыыннаахпын»

Оонньоу аата: «Кусчуттар»

Сааһынан анала: 6 сааһыттан үөһээ.

Сайыннарар өрүтэ: Кыраџы харахтаах буоларын сайыннарар.

Састааба: 1 дьааһык, 10 кыра, улахан кустар тумсулара, 1 кус көтүтэр дуоска (20*18 см.),

1 күүл омоонун пазла, 7 ытар эрэһиинэлэр (25*5 см.).

Матырыйаала: Мас, кус араас керунун тумсулара, ытарга анаан эрэһиинэ.

Оонньуу ис хоһооно: Бу оонньуу көмөтүнэн оёо толкуйдуур, холоон көрөр, кынаан ытарга үөрэнэр, өбүгэ төрүт бултуур дыарыгын билсэр, кус арааһын арааран билэ улаатар. Оёо оонньуур кэмигэр тулуура, дылуура сайдар. Бу оонньууттан сиэттэрэн оёо кырабы харахтаах буоларга эрчиллэр, билиитэ-көрүүтэ кэниир, сайдар.